

**И.АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫ
Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

Д 10.11.028 диссертациялык кеңеш

Кол жазма укугунда
УДК: 809.431.1:801.3(043.3)

САГЫНДЫКОВА КАНЫМБУБУ

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ ЖАРАТЫЛЫШ КУБУЛУШТАРЫНЫН
АТООЛОРУ**

10.02.01 – кыргыз тили

**Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын**

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек–2012

Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Чынгыз Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунда аткарылды.

Илимий жетекчи: филология илимдеринин доктору, академик
Орузбаева Бүбүйна Өмүрзаковна

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору
Зулпукаров Капар Зулпукарович

филология илимдеринин кандидаты
Сулайманова Лира Сулаймановна

Жетектөөчү мекеме: Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин гуманитардык факультетинин түркология бөлүмү.
Дареги: 720044, Бишкек ш., Тынчтык пр.,56.

Диссертациялык иш 2012-жылдын «___» _____ саат _____ дө И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтундагы филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча түзүлгөн Д.10.11.028 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспектиси, 265-а.

Диссертациялык иш менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын илимий китепканасынан таанышууга болот.

Автореферат 2012-жылдын «___» _____ жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты

Ж.А.Семенова

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Адамдар өздөрүн курчап турган жаратылыштын бири болгондуктан анын калкалоосунда жашап, жаратылыш байлыктарынан пайдаланып, андан ыракаттанып, белгилүү шарттарда запкы да жеп, аны менен эриш-аркак жашап келет. Адам баласы пайда болгондон бери эле объективдүү дүйнө менен алакада болуп, жаратылыштын тиги же бул кубулуштарына, көрүнүштөрүнө байкоо жүргүзүп, аларды ар бир этнос өз тилинде атап отурган.

Адам баласын курчап турган реалдуу чындык, жаратылыш кубулуштары, ж.б. адам аң-сезимине таасир этүү менен бирге таанып=билүүгө, ар кандай иш-аракеттерди жасоого түртөт.

Кыргыз тилинде жаратылыш кубулуштарына байланыштуу сөздөр тилибиздин лексикасынын илгерки катмарларынын бири деп атоого укуктуубуз. Анын атоолору бардык түрк тилдеринин лексикаларынын да байыркы катмарына кирет деп болжоого болот. Булар бүгүнкү күндө да биздин жашоо турмушубузда кеңири колдонулат.

Биз талдоого алган лексиканын салаасы ар бир тилдин эң байыркы катмарына жатаарын Е.М.Мельцер, Б.Ө.Орузбаева да белгилейт.

Мунун байыркылыгын жана туруктуу экендигин байыркы түрк жазма эстеликтери да далилдейт. Алсак, V-IX кылымдарга таандык байыркы Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде, XI кылымга таандык Махмуд Кашгаринин «Дивани-лугат-ит түрк» жана сөз болуп жаткан лексикалык катмар орто кылымдарга тиешелүү түрк жазма эстеликтеринде да кездешет.

Бул тууралуу, маселен, Б.М.Юнусалиевдин «Киргизская лексикология» деген эмгегинде: «относительно устойчивыми оказываются понятия, относящиеся к области выражения постоянных природных явлений» (вода, ветер, снег, холод, облако и.т.д) деген ой айтылган.

Кыргыз тил илиминде бүгүнкү күнгө чейин лексиканын жаратылыш кубулуштарына байланыштуу катмары өз алдынча изилдене элек.

Изилдөөбүздө байкалган кээ бир проблема боюнча лексикада диалектилик өзгөчөлүктөрүнө, сөздөрдүн туруктуу сөз айкаштарына, макал-ылакаптардын ичинде колдонулушуна да көңүл бура кетебиз. Бул жагынан алганда кыргыз тил илиминде бул маселе алгачкы жолу каралып жаткандыктан, проблеманын актуалдуулугун дагы бир жолу далилдейт.

Диссертациянын темасынын негизги илимий изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иштин темасы илимий жетекчинин, изденүүчүнүн демилгесине шайкеш тандалып, аткарылды.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык эмгектин негизги максаты - лексиканын жаратылыш кубулуштарынын түрлөрүнүн

аталыштарын билдирүүчү сөздөрдүн лексика-семантикалык, морфологиялык жана фразеологиялык өзгөчөлүктөрүнө талдоо жүргүзүү;

Бул максатты жүзөгө ашыруу үчүн диссертацияда төмөнкү милдеттер коюлат:

- жаратылыш кубулуштарын туюндуруучу сөздөрдү жыйнап, аларды системага келтирүү;
- алардын жалпы элдик жана диалектилик өзгөчөлүктөрүнө көңүл буруу;
- кыргыз тилиндеги жаратылыш кубулуштарын туюндуруучу сөздөрдү семантикалык-тематикалык топторго бөлүштүрүп, алардын морфологиялык курамын, жасалуу жолдорун аныктоо;
- жаратылыш кубулуштарына байланыштуу сөздөрдүн жасалыш өзгөчөлүктөрүн, алардын принциптерин аныктоо;
- жаратылыш кубулуштарына байланыштуу айрым сөздөрдүн келип чыгыш тегин (этимологиясын) чечмелеп берүү;
- жаратылыш кубулуштарына байланыштуу сөздөрдүн башка тилдер аркылуу кирүү шарттарын, алардын жасалыш жолдорун жана кабыл алган тилдин грамматикалык өзгөчөлүктөрүнүн тартибин көрсөтүү;
- жаратылыш кубулуштарына байланыштуу сөздөрдүн туруктуу сөз айкаштарында, макал-ылакаптардын ичинде колдонулушун жана алардын өтмө маанилерде колдонулушун аныктоо;
- кыргыз тилиндеги жаратылыш кубулуштарына байланыштуу фразеологизмдерди фразео-семантикалык топторго бөлүү.

Иштин илимий жаңылыгы. Кыргыз тил илиминин лексикологиясында жаратылыш кубулуштарына, көрүнүштөрүнө байланыштуу сөздөр буга чейин атайын изилдөөгө алынган эмес. Бул диссертациялык эмгекте алгачкы жолу аба ырайынын түрдүү кырдаалдарын атоочу лексика системага келтирилип, адабий тилдин сөздүк фондусун байытуучу булактардан болгон диалектилик атоолор да каралып, алардын лексикадагы орду жана мааниси көрсөтүлдү.

Иштин практикалык баалуулугу. Жаратылыш кубулуштарына байланыштуу лексиканын түзүлүшүнө илимий талдоо жүргүзүү, алардын семантикалык жактан жылыштарына ж.б. себептерин ачып берүү лексикабыздын бул катмарынын калыптанып, өркүндөө жана баюу жолдорун аныктоого өбөлгө түзөт. Диссертациянын жыйынтыктары түшүндүрмө, кош тилдүү сөздүктөрдү түзүүдө, лексикологияда төмөнкү темаларды: «аба ырайы», «климат», «жыл мезгилдери» сыяктуу окуу планында көнүгүүлөрдүн системасын иштеп чыгууда, лексикология жана лексикография боюнча окуу куралдарын жазууда кеңири колдонулушу мүмкүн.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Жаратылыш, аба ырайы ж.б.кубулуштардын аталыштары өзүнчө лексика-тематикалык топту түзөт;

2. Кыргыз тилинин тарыхын изилдөөдө көмөкчү маалымат жана кошумча далилдүү илимий булак болуп бере алат;
3. Жаратылыш кубулуштарынын диалектилердеги аталыштары адабий тилдин тарыхын изилдөөдө өтө маанилүү лингвистикалык факт-материал катары кызмат кыла алат;
4. Жаратылыш кубулуштарына байланыштуу фразеологизмдер, макалы-ылакаптар элдин турмуш-тажрыйбасында дүйнөнү таанып билүү булагы жана тилдик бирдиктердин өзгөчө катмарлары катары илимий изилдөөнүн да олуттуу объектиси боло алат;
5. Изилдөөнүн натыйжалары кыргыз тилинин тармактык терминологиялык (климатология жана метеорологиялык) системаларын тактоодо белгилүү мааниге ээ болот.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Материал топтоо, иреттөө, чечмелөө, анализдөө, жалпылоо, сыпаттоо ж.б. диссертациялык иштин натыйжалары изденүүчү тарабынан жекече аткарылды. Иштеги жаңылыктар, коргоого коюлган теориялык негизги жоболор жана негизги тыянактар диссертантка таандык. Изилдөөнүн негизги мазмуну диссертанттын публикацияларында баяндалып берилди.

Диссертациялык иштин апробациясы. Иштин максатын, милдетин мүнөздөп берүү максатында семантикага байланыштуу маселелердин айрымдары боюнча 2006-2011-жылдары өткөрүлгөн республикалык илимий-практикалык конференцияларда баяндама жасалган.

Диссертациялык иштин кол жазмасы КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Кыргыз тилинин тарыхы бөлүмүндө (№ 7 токтому, 11.07.2011-ж.), аталган институттун Окумуштуулар кеңешинин жыйынында (№ 16 токтому, 28.12.2011-ж.), кошумча мекеме катары Жалал-Абад мамлекеттик университетинин кыргыз тили кафедрасында (№ 15-жыйынында, 22.03.2012-ж.) талкууланган.

Изилдөөнүн жыйынтыгынын жарыяланышы.

Иштин мазмунуна байланыштуу КР Жогорку аттестациялык комиссиясы тарабынан сунушталган Жарчыларына байланыштуу 8 илимий макала басмадан жарык көрдү.

Изилдөөнүн илимий-методологиялык негизи жана колдонулган методдору. Диссертациялык иште лексика, морфология, терминология, лексиканы системалаштыруу, лексика-семантикалык топторго бөлүштүрүү маселесине тиешеси бар М.М.Покровский, В.В.Виноградов, Л.В.Щерба, Д.Н.Шмелев, Ф.П.Филин, А.А.Реформатский, О.Г.Винокур, Д.С.Лотте, Т.А.Бертагаев, Н.А.Баскаков, Н.К.Антонов, А.А.Юлдашев, К.М.Мусаев, Л.А.Покровская, Ж.Шүкүров, К.К.Юдахин, Б.М.Юнусалиев, Б.Ө.Орузбаева, Ж.Мукамбаев, И.Абдувалиев ж.б. окумуштуулардын негизги илимий теориялык жоболоруна, жыйынтыктары, тыянактары менен пикирлерине негизделди.

Кыргыз тилинде жаратылыш кубулуштарына байланыштуу сөздөр - лексиканын байыркы катмарынын бири. Алар өткөн тарыхый мезгилдерде ар кандай фонетикалык жана семантикалык өзгөрүүлөргө дуушар болушкан. Ошондуктан муну изилдөөдө тарыхый-салыштырма, сыпаттама ыкма, компоненттик анализ жүргүзүү, маанилерди жалпылоо, семантикалык синтез ыкмалары колдонулду.

Иштин түзүлүшү. Диссертация киришүүдөн, үч главадан, корутундудан, практикалык сунуштардан, пайдаланылган илимий адабияттардын тизмесинен, шарттуу кыскартуулардан жана тиркемеден турат. Иштин жалпы көлөмү - 175 бет.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө иштин актуалдуулугу, иштин максаты жана милдеттери, изилдөөнүн илимий жана теориялык жаңылыгы, практикалык баалуулугу, коргоого коюлган негизги жоболору, изилдөөдө колдонулган методдору жана иштин апробациясы тууралуу маалыматтар берилди.

Биринчи глава “Изилдөөгө байланыштуу адабияттарга баяндама” деп аталып, үч параграфтан турат. **1-параграфы “Жаратылыш кубулуштарынын атоолоруна байланыштуу лексиканын дүйнөлүк жана орус тил илиминде изилдениши”** деп аталат. Бул лексикалык катмар роман-герман, славян, орус тилдери жана алардын говорлорунда изилденген.

Биринчи главанын 2-параграфы “Түрк тилдеринде жаратылыш кубулуштарынын атоолоруна байланыштуу сөздөрдүн изилдениши” деп аталат да, анда лексика жана терминдер системасынын изилдениши жөнүндө баяндалып, айрым түрк тилдеринин лексикалык проблемаларына кайрылган Н.К.Антонов, А.А.Юлдашев, Н.А.Баскаков, Т.А.Бертагаев, К.М.Мусаев, А.М.Щербак, А.А.Покровская ж.б. окумуштуулардын эмгектеринин ичинен, айрымдарынын изилдөө иштери тууралуу маалымат берилген.

Биринчи главанын 3-параграфы “Кыргыз тил илиминде жаратылыш кубулуштарынын атоолоруна байланыштуу лексиканын изилдениши” деп аталат. Мында кыргыз лексикологиясы жана терминологиясы, лексикологияга тиешелүү болгон сөз жасоо проблемаларын илимий жактан изилдешкен Б.М.Юнусалиев, К.К.Юдахин, Б.Ө.Орузбаева ж.б. окумуштуулардын эмгектери, жүргүзгөн изилдөө иштери жөнүндө айтылган. Ошондой эле биздин диссертациялык ишке байланыштуу Х.К.Карасаев, К.Сейдакматов, К.Байбосуновдун эмгектери жана А.Сыдыков, А.Каргалдаеванын корголгон диссертациялык изилдөөлөрү жөнүндө баяндама берилген.

Экинчи глава “Жаратылыш кубулуштарынын атоолору. Алардын лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү” деп аталып 8 параграфтан турат.

Экинчи главанын 1-параграфы “Аба ырайын билдирген атоолор” деп аталат. Аба ырайы белгилүү бир убакта же аймакта байкала турган жана

метеорологиялык элементтер, кубулуштар менен мүнөздөлүп, дайыма өзгөрүп туруучу атмосфералык абал. Ал атмосферадагы абанын температурасы, нымдуулугу, басымдын өзгөрүшү, туман, жаан-чачын, шамал ж.б. метеорологиялык кубулуштардын жыйынтыгы менен белгиленет. Аба ырайынын өзгөрүшү күн энергиясы менен жер бетинин өзара тийгизген таасиринен пайда болуучу физикалык процесстерге, атмосферанын циркуляциясына ж.б. факторлорго көз каранды. Аны жакындатылган, жөнөкөй, жалпылагыч терминдердин жардамы менен (булуттуу, жаан-чачындуу, жылуу, кургак, ысык, суук, шамалдуу, нымдуу) же метеорологиялык чоңдуктун бардык жыйындысы катары мүнөздөөгө болот (мисалы: толук каптаган булуттуулук, жамгыр, түндүк, түштүк, батыш, чыгыш шамал, абанын температурасы –же $+10^{\circ}\text{C}$ ж.б.у.с).

Аба сөзү арабча “haba”нын кыргызча аталышы. Ага айкашкан ырай да арабча “ра’ай” сөзүнөн алынган. Аба бул адам-баласынын жашоо турмушунда жана жер бетиндеги жаныбарлардын тиричилиги үчүн эң керектүү нерсе, ошондой эле айыл чарба, авиация, транспорт ж.б. үчүн анын мааниси чоң. Аба жана суусуз биздин жашообуз мүмкүн эмес. Аба ырайына карап туруп ар кандай иш аракеттерди жүргүзө алабыз.

Кыргыз тилинде аба ырайы дегенди “күн ырайы” же “күн” деген сөздөр аркылуу деле туюндурса болот.

2-параграфта “Аба ырайынын мезгилдик атоолор менен карым-катышы” каралат. Аба ырайы тууралуу маселеге көптөгөн метеорологдор жана тилчи окумуштуулар кайрылышып, тилчилер ар тараптан изилдешип, өздөрүнүн пикирлерин айтышкан. Аба ырайынын суук же жылуу деп мүнөздөлүшү жөнүндө жана жылдын тигил же бул мезгилинин (жылуу же суук) аныкталаары тууралуу маселелерди териштирип берген иликтөөлөрү илимий-теориялык таяныч болуп берген.

Аба агымынын кыймыл-аракетине байланыштуу болгон лексемалар: шамал, жел, желаргы жылдын ар кайсы мезгилдеринде болуп өтөт.

Экинчи главанын 3-параграфында “Метеорологиялык белгилер” каралган. Адамдар көп кылымдан берки практика жана эмгек тажрыйбасы аркылуу аба ырайынын абалына, өзгөрүшүнө байланыштуу түшүнүктөрдү жана атмосферада жүрүп жаткан процесстерге талдоо жасоонун негизинде алдын ала айта алышкан. “Прогноз” – грек сөзүнөн алынып, “алдын ала билүү” дегенди билдирет. Жаратылыш кубулуштарын, көрүнүштөрүн алдын ала билүү түшүнүгү укумдан тукумга өтүп, элдик метеорологиялык түшүнүктөр түзүлгөн.

Окумуштуулардын пикиринче, көп кылымдарга созулган тарыхында кыргыз эли эмпирикалык билимдердин запасын топтоп, алар элдик календарда күн, ай, жылдыздарга, жаратылыш кубулуштарына байкоо жүргүзүү, өсүмдүктөрдүн өзгөчө белгилерине көңүл буруу, ар бир мезгилдин ар кандай белгилерине карата, айбанаттар дүйнөсүнүн жүрүм-турумуна, адамдардын ар

кандай физикалык абалынын өзгөрүшүнө байкоо жүргүзүү тажрыйбасы кыргыздардын түшүнүгүндө ар кандай белгилерди айтууга мүмкүндүк берген.

4-параграфта “Жаратылыш кубулуштарынын атоолоруна байланыштуу өздөштүрүлгөн сөздөр” каралат. Кыргыз эли өзүнүн кылымдарга созулган тарыхында көптөгөн башка элдер менен карым-катышта жана маданий-экономикалык байланышта болуп келген. Кыргыз тили бөлөк тилдерден жакшы таасир алган. Кыргыз тилинин түштүк диалектисинде тажик тилдеринен кирген сөздөр көп учурайт. Себеби, бул кыргыздардын тажик, өзбек, уйгур элдери менен тыгыз, тикеден-тике карым-катнашта болгондугун билгизет. Жаратылыш кубулуштарынын атоолоруна байланыштуу иран тилинин өздөштүрүүлөрүнөн төмөнкүлөрдү көрсөтсөк болот: *антан* – күндүн нуру, күндүн илеби; *добул (доол)* – катуу, мөндүр, алай-дүлөй, бороон-чапкын менен жааган жаан; *илеп* – жалын, ысык тап; *капсалаң* – эрте жаз, үзүмчүлүк маал; *керимсел* – ысык жел; *сары жел (<сеир)* – жорткон жел; *сел*- ташкын, каптаган суу; *тап* – ысык; *чилде* – кырк күн, кышкы кырк күндүн катыра суугу, жайкы күндүн катыра ысыгы; шам – күүгүм, бүрүл убак.

Арабдар Орто Азияны VII-VIII кылымдарда басып алып, кыргыз жергесине ислам динин таратканы маалим. Ошонун натыйжасында, кыргыз элинин ислам динин кабыл алышы кыргыз тилинин лексикасына араб сөздөрүнүн киришине бирден-бир негиз болгон. Араб сөздөрү кыргыз лексикасына көбүнчө оозеки кеп аркылуу өздөштүрүлүп, тыбыштык жактан бир кыйла өзгөрүүгө учурап, фонетикалык өзгөчөлүгүнө баш ийдирилип кабыл алынган. Жаратылыш кубулуштарынын атоолоруна байланыштуу сөздөрдө араб сөздөрү анча көп санда эмес, ошондой болсо да бир нечеси мисал боло алат: *аба* – Жер атмосферасын түзүүчү, негизинен азот, кычкылтектен турган газдардын аралашмасы; *анак-шапак* – таң атып күн чыгып келаткан маал; *зампар*- кар, сары кар; *саар* - таң дык салган кез; *сааба, саба* – таң заары, таң куланөөк кези; *саратан* – 1. түштүк диалектиде жыл эсебинде төртүнчү айдын атына (22-июнь менен 21-июлга) туура келет; 2. Үп. кыргыз тилинде “*жайдын саратан күнү*”, “*жай саратаны*” деген сөз айкаштары бар; *сону саадык* – чыныгы таң, таң агаруу; *сунаа* – таң жарыгы, таң маалы; *шамал* – аба агымынын горизонталь багытта жылышы; *ырай* – абал, көңүл.

Ушул сөздөр бүгүнкү күндө кыргыз тилинин лексикасына биротоло сиңип, кабыл алынган сөздөр экендиги билинбей, биздин күндөлүк турмушубузда активдүү колдонулат.

Кыргызстанда орус калкынын келип жашашы, ошондой эле XIX к. экинчи жарымында Кыргызстандын Россияга кошулушу, ошонун натыйжасында кыргыздар менен орустардын ортосундагы тилдик катнаштар күчөгөн. Жергиликтүү калктардын көчүп келген орус калкы менен болгон тыгыз байланышы кыргыз тилинин лексикасын байыткан. Ошол орус тили аркылуу дүйнөдөгү башка тилдерден кабыл алынган эң көп жаңы сөз

байлыктары менен толукталган. Ал аркылуу грек, англис ж.б. тилдерден кирген сөздөр бар: *атмосфера, климат, климатология, метеорология, прогноз, циклон, шторм, ураган* ж.б.

Экинчи главанын 5-параграфы жаратылыш кубулуштарынын атоолорунун лексика-семантикалык топтору” деп аталат.

Лексика-семантикалык топко же талаага ар бир сөз түркүмдөрүнүн бөлүктөрүн – сөздөрдү, ошондой эле сөз айкаштарын киргизүүгө болот жана алар бир нече ыкмалар менен бөлүштүрүлөт. Ошолордун бири лексика-семантикалык топту кандайдыр бир конкреттүү сөздөрдүн негизине карата бөлүштүрүү болуп саналат. Жаратылыш кубулуштарынын атоолорун бардыгы болуп 6 тематикалык топко бөлүп кароо жөн: **1. Жаан-чачындын аттары жана түрлөрү. 2. Аба агымынын кыймылына байланыштуу аттар. 3. Буунун суюктукка айланышынын натыйжасында пайда болгон зат (түшүнүктөрдүн) аттары. 4. Атмосферадагы кубулуштардын аттары. 5. Абанын температурасына байланыштуу аттар. 6. Жаратылыштагы күтүлүүсүз (стихиялык) кубулуштардын аттары.** Жогоруда айтылган ар бир топ өз учурунда бир нече семантикалык кичи топторго бөлүштүрүлөт:

1. Жаан-чачындын аттары жана түрлөрү. Алар өз ара төмөнкүдөй топчого бөлүнөт:

а) суу тамчылары түрүндө суу жаандын аты – **жамгыр, кара жамгыр, жаан, ак жаан.** *Фабрикага жеткенде жамгыр төгүп жиберди. Кара жамгыр дабырап, Куюп турду асмандан* (Тоголок Молдо); **Жаан** баягыдан бетер катуулап, төгүп кирди (Н.Б.); **Ак жаан** сөөгүнөн өтүп, кийими сыгып алма болду (Н.Б.)

б) томолук муз түрүндөгү атмосфералык жаан-чачын – **мөндүр//добул.** *Биз турган жерде күн ырайын түшүнүп болбойт, ачык туруп, мөндүр уруп кетет...* (Ч.А.); *Капкараңгы көп жер түн, катуу добул чартылдап* (А.Т.)

в) өтө катуу тынбай, көпкө созулуп жааган жаан: **нөшөр//өшөр, кара нөшөр// өшөр.** *Кара нөшөр тийгенде кубаңдаган экөө заматта карая түнөрдү* (Ч.А.). **Нөшөрдө да, боройдо да** Малың багат дем менен (А.Т.)

г) күн тийип турган мезгилде куюп өткөн жаан - **өткүн** деп аталат: **Өткүн** бир аз себээлеп өттү. **Өткүн** өтсө, кайра күн жаркырап, ташка чейин чөп чыкты (Ч.А.)

Кардын түрлөрү жана алардын атоолору:

а) ак түстөгү кышкы атмосфералык жаан-чачын – **кар.** **Жаш кар** аңчылык үчүн абдан ыңгайлуу (К.К.); **сары кар** (жаз башында жааган, тез эрип кетүүчү кар) *Ай арасында сары кар түшүп, эки күндөй жатты* (Т.С.); **кыйырчык кар** (кыйгач жааган кар) **Кыйырчык кар** себелеп турат. **Жана кыйырчыктаган кар** эми зампарлап келди (Ч.А.); **аламык кар** (жерди тегиз, бүтүндөй каптабаган, жука кар)

б) майда жаап, жука түшкөн кар - **кыламык (кыламык кар), сонор (сонор кар), үлпүлдөк кар, сагызган изи кар** (майда жаап, абдан жука, бир аз гана түшкөн кыламык кар) *тигине, боз кыламык кар бетинде карайган из калтырып, Бектай кете берди абада үлпүлдөк кар сээлдей каалгып, бирок деле токтобой жаап турат* (Ч.А.); *Тайганчыларга изине түшүп, түлкүнүн азабын берчү сонор баиталды* (К.О.); *Эртең менен турсак сагызган изи кар жаап салыптыр* (А.У.)

в) калың же анча калың эмес түшкөн кардын түрлөрү: **чачыдан кар** (анча калың эмес кар), **упураган кургак кар** (кардын канча калыңдыкта жаагандыгын салыштыруу иретинде айтылган), **кар аттын колоңсосуна жаады** (колоңсо – аттын эки алдыңкы бутунун тизеден өйдөрөөк жериндеги (ички тарабындагы) бармак басымдай карт), **тунжураган кар** (кардын терең жана тегиз жаткан катмары); **капсалаң** (кардуу бороон, алай-дүлөй бурганак); *Капсалаң болбой, жут болбойт, кара өзгөй болбой, доо болбойт* (макал); *Сампарлап жааган биринчи кар аттын тушоорун жашырып баратты* (К.К.)

г) бүртүктөп жааган кар – **кымкар кар** (жердин үстүнө бир аз гана жааган кыламык кар), **камкар** (снежная крупа) (шыбыргак, бүртүктөп жааган кар), **шыбыргак** (жаандын шамал аралаш себелеп жаашы): *Төбөдөгү жамгыр эзип кеткен оюктардан түшкөн кымкар кар фонардын жарыгында уюлгуп келип, калчылдап турган кой менен козунун жонуна конот* (Ч.А.); *Шыбыргактап муздак жаан да себелеп келди* (Ч.А.).

д) кыштын бир мезгили – **каңтар, аюнун кантары** (кыштын ортосунда же эрте жазда бороон=чапкын менен коштолуп, кар калың түшкөн учур). *Жаман болсо алганың, алдыңан өткөн сызга окшойт, Каңтардагы музга окшойт* (ылакап).

ж) кардын күрткүлөрү: **керешке, касаба, күрткү, ширенди**: *Лыжасын камдап, бөбөктөр касаба карга жөнөшөт* (А.Т.);*короо ичинде сары жамбаиш күрткү жатат; Анан там бою күрткүнү кызылашыгыман чыгарбай малтап, үйөрлөнгөн дарыяны аттап, токойго бармакмын* (Ч.А.); *Кар ширенди куурайлардын арасына толгуча, куурайларыңды шамал кыйратып кетпейби?* (К.Ж.)

з) шамал аралашып жааган кар: **бороон-чапкын** (катуу бороон, катуу бурганак), **борошо, борой, алакайыр** (алай-дүлөй, уйгу-туйгу, бурганак), **алай-дүлөй** (уйгу-туйгу соккон катуу шамалдуу бороон-чапкын, жаан-чачын), **бургак//бурганак, бууракан, сыдырмак, борошолуу жел** (борошо менен коштолуп соккон жел), **уйгу-туйгу ышкырган борошо** (уйгу-туйгу болгон кар аралаш борошо); - *Мына кыш да түштү, бороон-чапкын да келет, ээн талаа, үңкүрдө оңойбу?* (Ч.А.); *Ошондо элестердин баары өчтү, борошо да токтоду; Бир жолку бурганактуу түн Гүлсаранын эсин чыгарды* (Ч.А.); *Дүйнө астын-үстүн түшкөндөй алакайыр* (М.Э.); *Айлана алай-дүлөй түшүп, асман менен жердин арасында алаамат болуп жаткансыйт* (К.Ж.);

Турнанын тунук көл **Бууракан** шамал урду дейт (“Семетей”); **Борой-борой** күн жааса да **Малын багат** дем менен (“Сейтек”)

и) кар аралаш бороон: **кара бороон**// **кызыл бороон** (карсыз катуу бороон), **ак бороон** (түштүктө “кардуу бороон”), **топурактуу бороон** (топуракты учурган куюн), **ышкырган бороон** (кар аралаш бороон): *Кезек-кезек кара бороон буркурап, элдин көзүн ачырбай туруп алды* (М.Э.); *Балдардын ичинде алдуусу, олбурлуусу, баарынан улуусу ушул Анатай эми ак бороондо адашып калган кулундан бетер бүрүшүп, “атам-ой” деген сөзгө тили күрмөлбөй өпкөсүн кагып, муңканат* (Ч.А.); *Ышкырган бороон жылчык таап, коюн-колтукка кирип кетти* (Ч.А.)

2. Аба агымынын кыймылына байланыштуу аттар. Аларды дагы өзүнчө төмөнкүдөй майда топторго бөлүп көрсөк:

а) аба агымынын түз багытта жылышына жараша шамал: **куюн шамал** же **куюн**, **арылдаган шамал** , **аркыраган шамал**, **ыркыраган кургак шамал**, **ызгардуу шамал** (сууктугу, өтмө катардан өтүүчү шамал), **закым шамал** (токтолбой согуучу шамал), **сары шамал**, **бууракан шамал**, **карандай шамал** (жаансыз, карсыз кургак шамал) // **куба шамал**, **катуу шамал**, **кара шамал**, **уюлгуган шамал** (куюн түрүндөгү соккон шамал) **сыдырмак**. *Арылдаган шамал менен жан кашайткан ызалыктан көзү караңгылап,дөңгөлөнүп келаткансыйт* (Ч.А.); *Чырымтал козунун жамгыр, кар, ызгаар шамал деген касы бар* (Ч.А.); *Сыртта буюлгуган шамал туш-туш тешиктен кар учуруп, түшүп жатканы угулуп турду* (Ч.А.).

б) шамалдын ылдамдыгына карата атоо:

жел жана анын түрлөрүнүн аттары: **жел**, **желаргы**, **айдарым** (айдарым жел), **сыдырым жел**, **сүйкүмдүү жел** (жагымдуу жел), **серпіндүү жел** (желп этме, булк этме жел), **эпкиндүү жел** (желп этме), **таңкы жел**, **сыргак жел**, **мелүүн жел**, **уйгу-туйгу жел**, **коңур жел** деп айтыла берет. *Түнкүсүн... кулагында жел ышкырып,... угулат* (Ч.Айтматов); *желаргыдан бетер көйкөлөт да көйкөлөт* (Ч.А.).

Биздин айыл алкымда,

Айдарым соккон салкында (фольклор)

в) анчалык катуу эмес, жай, мелүүн соккон шамалдын аттары: **серүүн**//**серүүн жел**, **салкын**, **сыдырым**, **коңур салкын**, **таңкы салкын**, **кечки салкын** айкаштары менен айтыла берет: *Жел серүүн жортту* (Т.С.); *Токойдо жылдын бул мезгилинде нымдуу да, серүүн да болот* (К.Ж.); *Анан көчкөндөрдүн байыркы муңдуу күүсү жүрөктү эзип, күүгүмдөгү коңур салкын абаны толкутуп ала жөнөлдү* (Ч.А.); *Күүгүмталаш көгүлтүр кечки салкында алды-качты аламан дагы эле талаа бетин дүңгүрөтүп жүрүп атты* (Ч.А.); *Ошол күнү Танабай жылкыны таңкы салкын менен жайытка айдап салып, шашкелик чайга кайтып келген* (Ч.А.); *Желе-жорто жүргөн*

сыдырым, караңгыда шабыр-шубур этип, куурай баштарын жалмалап,көлөкө ойноп жатты (Ч.А.).

г) шамалдын күчүнө карата атоо **эпки**н деп аталат.короо ичин **шамалдын катуу эпки**ни урду,жипте илинүү кирлерди жулуп алып, учурган бойдон кетти (Ч.А.).

д) шамалдын соккон багытына карата: **түндүк шамал, батыштан соккон шамал, түндүк батыштан соккон шамал, чыгыштан соккон шамал, түштүктөн (чыгыштан ж.б.) соккон шамал** түрүндө айтыла берет. **Батыштан леп-леп соккон жумшак желге тумшукту тосуп жаткың эле келет** (М.Э.)

3. Буунун суюктукка айланышынын натыйжасында пайда болгон зат (түшүнүктөрдүн) аттары. Атмосферада коюуланып топтолуп, жамгыр, кар, мөндүр ж.б. пайда кылган кубулуштар: **булут, кара булут, чагылгандуу кара булут, чаңгыл булут, дүкүйгөн ак булут, туман, көк чаңгыл, күүгүм туман, жөө туман, сасык туман: Булут** койнунан булт этип, жаңыдан төрөлгөндөй кызыл эт күн тийгенде, ... Алиманым жүгөрү эмес, жакшылык сээп жүрдү (Ч.А.); ...Дүйшөндүн эңкейген жону сыяктуу дөбөнүн өркөчтөнгөн шамалдуу күрткүлөрү, андан да өйдө - боп-боз асман, салаңдаган жалгыз **кара булут** (Ч.А.); **Боз чаңгыл** булуттардын арасынан күндүн көзү өлүмсүк тартып суз көрүнөт (Ч.А.); **Кара булут** жылып отуруп айылдын үстүнө да жетти (К.Б.); **Жөө туман** ылдыйлап отуруп, Эркинге да жетти (К.Ж.); **Туман** чалган адырлуу, бөксөлүү коктуларда туңгуюк тынчтык, “как” деген карга, “кук” деген кузгун жок (Ч.А.).

а) Тумандуу суукта кыроо сыяктуу үлпүлдөк жука кар – **бубак**.

Мурутуна муз катып,

Бубакка тоңгон сакалы (“Манас”)

б) ачык жана тынч түндө жер бетинде пайда болгон муз кристаллдары **кыроо**:чет-четинен бүлбүлдөгөн күмүш **кыроо** чалып, асмандын тиги каптал, бу капталына жайнап кири жок жадырап карашат (Ч.А.); **бозкыроо**. Боз кыроонун эки мааниси бар: 1. күз убак, кеч күз: Элдин алды уктады, **бозкыроо** убак түн кыска (Т.С.); 2. кеч күздө түшкөн бубак, кыроо: Жер **бозкыроо** тартып калган (“Ала-Тоо”); - Толгонай, байкуш Толгонайым, алдагы калтаңдаган башыңды ошондо **бозкыроо** чалбадыбы (Ч.А.).

в) күн салкын тартканда атмосферадагы нымдуулуктун жерге, чөптөргө туруп калган майда-майда тамчылары – **шүүдүрүм** деп аталат. “Чиркин, сүрөтчү болсом,эртең мененки **шүүдүрүм** жашыл бедени, арыктын кашатындагы сары гүлдүү кодура күнкараманы сүрөткө тартсам, кандай сонун болор эле!” (Ч.А.).

4. Атмосферадагы кубулуштардын аттары. Атмосферадагы кубулуштардын бири: **чагылган** (жаан-чачын мезгилинде абада жыйналган электр заряддарынын бири-бирине сүрүлүп, кошулуусунун натыйжасында

тарс-тарс эткен үн; ал жарк-журк эткен кубулуш менен коштолот). **Чагылган бир жарк эткенде экөөнүн шөптүрөй түшкөн кубакай элестери, алаңдаган көздөрү, бороон жулмалап шарактаган эшик көрүнө түштү** (Ч.А.).

а) Жаандан кийин ар түрдүү түстө ийилип, жаа сымал көрүнгөн нур: **жезкемпирдин желеси, көк желе**. *Кичине күндүн көзү бүркөлгөндө, Көрүндү жезкемпирдин кош желеси* (Шимеев)

б) Чагылган чартылдап, күн күркүрөп, жаан аралаш болгон кубулушту атоо: **чагылгандуу добул, күн күркүрөө (гром)**. *Бүт денем дүркүрөп сүйүндүм да, сүрдөдүм – күн күркүрөгөн акыркы чагылгандуу добул табигаттын сүрдүү көркүн ачып, жайдын аягын бүтүрүп келе жатты* (Ч.А.); **Күн күркүрөрдө** *аба думуккан сыяктуу, киши да ич-араны ачуучу чоң сөз сүйлөрдө кыйналат эмеспи* (Ч.А.).

5. Абанын температурасына байланыштуу аттар. Аба ырайы жылуу же суук деп мүнөздөлөт.

а) Күндүн ысык илебенин, (табынын) аттары: **аптап, тап, үп, дымык, керимсел, саратан**. Аптап, тап иранча “күндүн илеби, ысык” дегенди билдирет. Алар кыргызчага оошкон чет элдик өздөштүрүүлөрдөн. **Аптаптын** *илеби бир аз кайтайын деп калган* (М.А.); **Жерден** *көтөрүлгөн ысык тап эриндеримди кеберситип,..... кургатып жатты* (Ч.А.); **Талаа үп** *болуп, демигип турган экен* (Ч.А.); **Аба дымып** *түн жакындап келаткангабы,көкбөрүнүн кызыгы бастабайт* (Ч.А.); **Тамылжыткан керимселдүү** *күн, шар аккан суунун шапатасы* (Ч.А.); **“А, жаныбар, Гүлсаранын жүрүшү го бул!”** – *деп шытынат эле керимселге бетин куйкалатып, жорго үстүндө канат бүткөндөй бараткан адамга ичи күйөт* (Ч.А.); **Айтор жайдын саратан күнүндө** *шашке болбой олтурган кеч бешимге чейин тынбастан кымызды куя берет* (Т.С.)

Керимсел да иран (тажик) тилинде гарм – “теплый”, сел “ветерок”. Кыргызча - кургак ысык жел. **“Желп-желп этип мелүүн керимсел жүргөндө,кылканына илинген ай жарыгы алтын көлдөй кубулуп чайкалып жатты”** (Ч.А.).

б) мелмилдеп, термелгенсип соккон аба толкуну – **закым** деп аталат. **Бирок сары закым** *мунарык көз алдынан кетпей, көөдөнү кысылып, дем алышы кыйындай берди* (Ч.А.).

в) аба агымынын күңүрт өңдөнүп турушу: **мунар//мунарык (жеңил мунарык), тунарык, боз, бозомук//бозомтук, бозоң**: **Таң атардан боз салкын** (оозеки кептен); **Тоо артынан чыккан ай дүйнө үстүндөгү тумандуу мунарыкта** *жылбай токтоп калгансыйт*; **Жаз оңоло албай, боз мунарык**, *ызгаар суук*; **Танабайдын көзүн тумандаткан мунарык заматта тарады** (Ч.А.); **Асман бозомук болуп тунарып, үп болууда** (С.С.)

Кыш мезгилинде абанын температурасы төмөндөп, суук болуп турат. Ал кубулуштарды атоодо **аяз, суук** деген сөздөр колдонулуп, маселен,

а) катуу сууктун түрлөрү: **аяз, зыркаар//ызгаар**. *Бет багып бул зыркаарга баскан жан жок* (А.Т.); *Январь айынын орто чениндеги кара ызгаар* (А.Т.); Аяз өзгөчөлүктөрүнө карата: **темир аяз, мүйүз аяз, кийиз аяз: Чыкыроон аяз**, *чытырап кирген буурадай чилденин зиркилдеп турган кези* (Т.С.); *Чыкылдаган темир аяз, бөрү улуган түндөр,эрдин кесе тиштеген учурлар адамдын эсинде* (Ч.А.).

б) аяз менен коштолгон кыштын күнкү карандай катуу суук: **чилде** (25-декабрда түшүп, 5-февралда чыгат) деп болжолдонот. *Чыкыроон аяз, чытырап кирген буурадай чилденин зиркилдеп турган кези* (Т.С.); *Кыштын кыраан чилдесиндеги кыйналган мээнет бекер кетпегени ушул, соко жерди чытырата тилип, дүйнө кенен, көңүл чак* (Ч.А.).

в) Ал эми кыш аяктап, эрте жазда кар эрип, жер ала-телек болгон мезгил -**алашалбырт же ала-шалбыраң** деп аталат. Бул сөздөрдүн маанилери бирдей. *А, жарраган жорго экен, ала-шалбырт баткакта толкун минген немедей гана термеп келатат* (Ч.А.).

г) Жазгы жылуулук мезгил – **каракилең**. *Каткалаң болбой, жут болбойт, каракилең болбой, кар кетпейт* (макал)

д) Кардын, ар кайсы жерде ала-була болуп эриши - **ала-телек** деп да аталат.

*Ала-телек кар кетип,
Туура чөпкө жан жетип,
Бээлер тууган мезгилде, -
Бул Аккула табылган (“Манас”)*

Кыргыз тилинде суунун тоңушунан пайда болгон катуу зат – **муз**. Ал – кар, кыроо, суунун катуу абалы. *Сырт капкараңгы, муз жарылган аяз, сууктун күчүнөн караңгылык калдырган болуп тоңуп, кырс-кырс сынып тургансыйт...* (Ч.А.).

а) жылма болуп тоңуп калган муз - **жылгаяк, жалкак //көк жалкак**. *Жолунда көк жылгаяк муздар жаткан; Көк жалкак мөңгүгө окшоп суунун өңү* (К.М.)

б) үстү жылмакай, тунук муз - **жалтаң //көк жалтаң, тайгак// тайгалак// сыйгалак** деп сыпатталат. *Жол тайгак болгондуктан, Бектемир жай гана капчыгай өрдөп бастырып келе берди* (Ч.А.).

6. Жаратылыштагы күтүлүүсүз (стихиялык) кубулуштардын аттары: **жер титирөө** (жер катмарындагы табигый күчтөрдүн түрдүү себептерден кыймылга келип, жер бетинин термелиши), **топон (суу)** (өтө катуу суу ташкыны) же **ташкын, сел** (тоо сууларынын нугунда күтүлбөгөн жерден пайда болгон убактылуу суу ташкыны); **кыян** (жаан суулардын катуу жана шар агымы); **жер көчкү, кар көчкү** (кар, муз, таш ж.б. күтүүсүз сыйгаланган төмөн (түздүккө) бет алышы. *Кечээ жер титиреген алаамат иштер болуптур* (“Ала-Тоо”); *Топон суу жүрчүдөй болуп, же токтотор, же качып кетер арга*

жок (Ч.А.); *Аяк астынан жер көчсө, жаңыдан буту таканчыктаганда жер көчүп башы айланган кулунчак күндөрү эсине түштү* (Ч.А.); **Кыян** суулар жон-жондон кулап түштү (Ч.А.); **Ташкын суу** кечүүсүз болбойт; *Көп үйлөсө, жел болот, көп ыйласа, сел болот* (макал); *Катаал жолдо ал балдарын ар балаа каргаашадан колдоп баратты, кокус жүрүп кетер жер көчкүдөн, кар көчкүдөн, капилет баса калар бороон менен тумандан коргоп баратты* (Ч.А.).

Экинчи главанын 6-параграфы “**Аба ырайына байланыштуу атоолорду билдирүүчү диалектилик сөздөр**” деп аталат. Диалектилерде адабий тилде учурабаган же андагы семантикасынан өзгөчөлөнгөн мааниде колдонулган сөздөр бар. Алар келип чыгуу же пайда болуу теги жагынан айырмаланышы мүмкүн.

Диалектилик өзгөчөлүккө ээ сөздөр негизинен эки топко бөлүнөт: а) **диалектилик сөздөр**. Жергиликтүү диалектилер, говорлор үчүн мүнөздүү болгон, адабий тилдин лексикасына кирбеген, бирок улуттук (элдик) тилдин сөздүк байлыгынын бир бөлүгү болуп эсептелген сөздөр – **диалектилик сөздөр** деп аталат. б) **диалектизмдер** жалпысынан көркөм чыгармаларда адабий каармандардын речиндеги өзгөчөлүктөрдү көрсөтүү же жергиликтүү калктын турмуш=тиричилик, салтына мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү чагылдыруу максатында колдонулган сөздөр, бардык тилдик деңгээлдерди камтыган, бирок анын нормасына өтө элек жергиликтүү жана этностук тилдин өзгөчөлүктөрүн туюндурган лексемалар.

Диалектилик сөздөр адабий тилдеги сөздөрдөн лексика-семантикалык, фонетикалык жактан же сөз жасоочу элементтери боюнча айырмаланат. Ошондуктан алар төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт:

Фонетикалык диалектизмдер. Диалектилик лексика өзүнүн тыбыштык өзгөчөлүктөрүнө жараша алды менен фонетикалык диалектилер катары каралышы жөндүү.

Айрым говорлорду мүнөздөөдө аларда жалпы элдик тилге да тиешелүү адабий тилдеги сөздөрдөгү созулмалардын ордуна дифтонгдор (ow , өw, уw , үw) колдонулат: мисалы: *авыртоw , аlow , бозорлуw , айуw*. Ал эми эгерде жалпы элдик кыргыз тилинде кыска үндүүлөр 8 жана түштүк говорлордо уччул, ичке үндүү э,э кезиккендиктен эли, эсир,эсэт, эспи, эшир, эмдүн, эмэл түрүндө айтылган сөздөр жолугат. Фонетикалык диалектизм оозеки чыгармаларда эң жыш учурайт. Мисалы: *Кар эрисе, суw болот, карыса, сакал куw болот, Муз эрисе, суw болот, муңайса, сакал куw болот* (макал)

Фонетикалык диалектизм говордун же диалектинин тыбыштык системасына байланыштуу учураса, кээ бир сөздөр лексика-фонетикалык кубулушка байланыштуу, б.а. жалпы эле тыбыштык системага же морфемалык мыйзам ченемдүүлүккө байланышпастан, айрым гана сөздөрдүн тыбыштык түрүнө жараша жолугат: мисалы: *гүрүн-бараң* (үрүн-баран). Кээ бир сөздөрдүн

курамынан метатеза жана туура келүү кубулуштарын да кезиктирүүгө болот . Мисалы: *аптап// аңкак// актак, бүркөл //бүлкөр// бүркөр, желаргы //желгары.*

Лексикалык диалектизмдер. Булар диалектилердеги, говорлордогу жалпы элге белгилүү болгон реалий/буюм-тайым, зат, кубулуш, түшүнүк, ички сезим, элес, үн, кыймыл, өң-түс, сапат, тулку ж.б. жергиликтүү сөздөр менен туюнтулат: *айас //айаз; дол// долу// добул// дөмбүр// жала; бурчак// буурчак //тобурчак; аптап //аптак //автов; дымык // дэм; жаа //асамуса// асан-үсөн// аксак; акшам //ахшам //иңир; аксы// аксым// асир// эсир// гүрүн//ире-шире; бээр //баар.*

Семантикалык диалектизмдер. Алар тыбыштык турпаты жактан адабий тилдеги сөздөргө туура келет, бирок алардан мааниси боюнча өзгөчөлөнүп, башка түшүнүктү туюндурат: *доол*- 1.катуу шамал, добул; 2.төөнүн териси менен капталган, тегереги болот темир менен акталган добулбас; *дэм* – 1.дем; 2.үп; *жалак* – 1.жаш балдардын денесине же итке чыга турган бүдүр жара; 2. этн. Ошол бүдүр ооруга айран сыйпап итке жалатуу жөрөлгөсү; 3.*элек-жалак* – үрүң-баран; *аң* – 1.жыт, буу; 2.мөңгүнүн, жердин жаракасы; *деңсе* – 1.жер титирөө; 2.өңү кара, бирок эзгенде сары ирең чыга турган таш; *актыбоз* – 1.бозбала (байыркы бод, адабий тилдеги бой – рост, возраст); 2.таңдын атып келе жаткан мезгили.

Этнографиялык диалектизмдер. Этнографиялык диалектизмдер «жергиликтүү элдин турмуш шартына, чарбачылыгына, үрп-адатына тиешелүү болгон нерсе, буюм жана көрүнүштөрдүн аттарын туюндурат». Мындай лексемалардын катарына жалпы элдик тилдеги бир топ сөздөрдү, жалпы аттардын дифференцияланган атоолорун киргизүүгө да болот. Мисалы: Ысык-Көлдөгү шамалдын “*улан*”, “*санташ*” деп аталышы, Жергеталда *барвак*- жаңы кар жааганда карды куттуктоо оюну; Таласта *гевенек*- жаан-чачында кийүү үчүн жука кийизден жасалган сырт кийим; Памир кыргыздарында *бээрдик* - жаздын келишин куттуктоо иретинде адамдар бири-бирине сый көрсөтүү жөрөлгөсү; түндүктө *бороон күптү* – кышкы бороондо катуу суукта тердеп, бирок жылуулап жабылбай калып, чыйрыгып ооруган мал оорусу. Ай аталыштарына байланыштуу этнографиялык диалектизмдер да жолугат: *дал* (январь), *үт* (февраль), *амал* (март), *соор* (апрель), *жооза* (май), *саратан* (июнь), *асат* (июль), *сумбула* (август), *мийзам* (сентябрь), *акырап* (октябрь), *кабыс* (ноябрь), *жат* (декабрь). Буларды бүтүндөй араб-иран ж.б. тилдердеги өздөштүрүүлөр деп болжолдойбуз.

Фразеологиялык диалектизмдер. Диалект, говорлордо жалпы элдик тилге кеңири тарабаган, адабий тилге да абдан сиңип кете элек же такыр эле учурабаган, бирок жергиликтүү оозеки речке мүнөздүү туруктуу сөз айкаштары – учкул сөздөр, макал-ылактаптар көп табылат. Мисалы: *кыш очогу тар* /кыштын күнү суук болот, ага ишенүүгө болбойт/ ; *кызыл чавыр*/ кар, топурак аралаш жааган жаан;/ *чөмүч кургабаган убак* /кыш мезгилинде күн

кыскарып, суук күчөп турган кез/; *кыргыздын шамалы жүргөн кез* /коңур күздөгү жел/; *кичик чилде* /чилденин акыркы он күндүк мезгили/; *жер жарады, жер жарышат* /жерге жарык кирди, таң сүрдү/; *кекилик мас болгон кез* /кекиликтер аябай сайрап калган учур /апрель-май айлары/; *ызгырык* /кыбла тараптан согуучу катуу шамалдын аты/; *шапада* /мелүүн жел/ (жерг.) ; *улуw кар* /көп жааган терең кар /; *бугунун ооз чайкоосу* /эң адепки жааган кар/; *казык жагар ай* – кар эрип, жер эзилip, жаан жаай баштаган учур (ичк.); *түңкөй* – /таңдын агара башташы/. Макал-ылакаптардан мисал келтирсек: Жалгыз аттын даңкы чыкпайт, жалгыз нандын аңы чыкпайт, бул жерде аң - жыт, буу (жерг.) маанини берет. Жакшыдан бөөн, жамандан жахан; Бат тоwду жемирер, суw ташты кемирер (лейл.); Кара гилең болвой кар кетпейт; Кепин кийген келвейт, гевенек кийген келет; Журт пуф десе, шамал козголот; Токсон түштү – күз келди, чиллэ чыкты – кыш кетти (жерг.); Жапаң-жапаң кар жааса, жаш куурай башын көтөрбөйт (түнд. ыск.); Билсең утмун, билбесең жутмун (батк.). Мисалы, табышмактардан: Кырк кыйын тоодак, отуз орто тоодак, беш беспелдек, жаңгыз жапайы тоодак (жандырмагы- чилде, орозо, беш убак намаз, бир жыл), Бир түп палек, бир түп палекте отуз анделек (бир ай, анын отуз күнү), Бир палек, бир палекте он эки камек, тогузу бышык, үчү хамек (жыл, он эки ай, тогуз ай – жай, жаз, күз; үч ай кыш), Бир жагыга кар жаайт, бир жагыга дөмбүр жаайт (пахтанын кебези, чигити) (батк.)

Биз бул изилдөөбүздө (ишибизде) диалектилик сөздөрдү 7 топко бөлүштүрүп бердик.

“Жаратылыш кубулуштарына байланыштуу сөздөр катышкан фразеологизмдер” деп аталган **7-параграфта** фразеологизмдер жана сөз айкаштары тууралуу сөз болот. Бизди курчап турган айлана-чөйрөдөгү жаратылыш кубулуштарынын түрдүү көрүнүштөрү сезим органдарыбызга тассир этип, сүйүнүү, капалануу, өкүнүү ж.б. пайда кылат. Мунун натыйжасында ар түрдүү ички сезимди, көңүл күүсүн туюндуруучу сөздөр – фразеологизмдер келип чыккан. Жаратылыш кубулуштарына байланыштуу фразеологизмдердин көпчүлүгү тике мааниде эмес, каймана, өтмө маанилерде колдонулат. Изилдөөнүн объектиси жаратылыш кубулуштарына байланыштуу сөздөр болгондуктан, алардын да фразеологизмдерди түзүүдөгү ролун, андагы айкаштардын тематикалык өзгөчөлүктөрүнө карай төмөнкүдөй семантикалык топторго бөлүштүрөбүз:

Адамдардын жүрүш-туруш өзгөчөлүгүн, оң жана терс сапаттык белгилерин, мүнөзүн көрсөтүүчү жаратылыш кубулуштарына байланыштуу сөздөр катышкан фразеологизмдер бар: *салкын кандуу, жел ооз, ооздон жел чыкпоо, жел өпкө, жел таман, жел колтук, жүрөгү муз//муз жүрөк, муздаган сандай болуу, кабагынан кар жааган/кабагын туман баскан, чаңдуу аяк, чаңын асманга чыгаруу/чаңын асманга сапыруу.*

Айрым фразеологизмдер адамдын сүйлөөсүн жана адамдын көңүлүн калтырууну, кош көңүл мамиле кылууну, оор абалда калгандыкты билдирет: *тандайынан чаң чыгуу, салкын көз менен кароо /салкын кароо, жүрөгүнө муз бүркүү, жүрөгү муздоо// ичи муздоо, илеби кайтуу, жели чыгуу, желин чыгаруу.*

Адамдын жүрүш-туруш, тез, ыкчам кыймылда болушун билдирген фразеологизмдер: *чаңга илээштөө, чымын-куюн болуу, желдей учуу, желгенине жел жетпөө, желгенине жел жетпөө, конгонун кокту билбөө, желдей ыкчам, чаңдуу аяк, жел кайып.*

Атмосфералык кубулуштарга байланыштуу фразеологизмдер жаандын, кардын өтө көп же аз жагандыгын, сууктун катуулугун мүнөздөйт: *уй түгүндөй жаан, аттын тизесинен упураган кургак кар, кар аттын колоңсосуна жаады, кар ат кесерден түштү, сагызган изи кар, ала канчык шыбыргак, тийип жааган күн, муз менен таш, темир аяз, кийиз аяз, мүйүз аяз.*

Айрым фразеологизмдер оорунун атоолоруна байланыштуу айтылат: *жел туруу, жел кабыз* (төрөттөн кийинки суук тийүүдөн болгон оорунун аты); *жел жутма* (көбүнчө байлоодо турган малда кезигүүчү ылаң).

Аңчылык, куш салууга, ылдамдыкка байланыштуу фразеологизмдер: *жел оң болуу, жел тетери, муз мурут, желдей учуу.*

Жаратылыш кубулуштарынын атоолоруна байланыштуу сөздөр катышкан фразеологизмдер мезгилди, күн-түн алмашуусун билдирүүдө да колдонулат: *узун сары* – (жазгы жүзүмчүлүк убак); *жазга турум* – (эрте жаз); *ала жаздан* (эрте жаздан жаз башынан); *ичке үзүлгөн, жоон созулган убак* (жаз мезгили, үзүмчүлүк убак, тамак аштын тартыш болгон мезгили); *дың сууган убак* – (кеч күз); *жайдын саратан күнү; коңур күз; сары күз-* (жалбырактар сапсары болуп турган кез); *ала күз-* (күздүн башталышынан бүтүшүнө чейинки аталыш); *аюнун каңтары* (кыштын ортосунда же эрте жазда катуу бурганак болуп, кар калың түшкөн мезгил).

8-параграф “Жаратылыш кубулуштарынын атоолоруна байланыштуу сөздөр катышкан макал-ылакаптар” деп аталат. Макал-ылакаптар – бул элибиздин турмуш-тажрыйбасынын негизинде пайда болгон коом, жаратылыш жөнүндөгү жана адамдын бири-бирине мамилеси жөнүндөгү көз караштары чагылдырылган эл адабиятынын байыркы түрлөрүнүн бири. Андан элдик акылмандыктын эң сонун үлгүлөрүн жана элдик тилдин байлыгын, күч-кубатын көрөбүз. Макал-ылакаптардын тилинин мынчалык тактыкка, көркөмдүүлүккө, таасирдүүлүккө жетишиши анын ооздон-оозго, атадан балага, укумдан-тукумга өтүп, бир нече доорлорду баштан кечириши менен байланыштуу. Анткени мезгил макал-ылакаптардын мазмунуна гана эмес, тилине, форма түзүлүшүнө да таасир эткен.

Эл адабиятынын башка түрлөрүнөн макал-ылакаптар өтө кыскалыгы, көркөмдүгү жана үйрөнүп алууга жеңилдиги, жаратылыш жана адам жөнүндө так маалымат бергендиги менен айырмаланат.

Кыргыз тилиндеги жаратылыш кубулуштарынын атоолоруна байланыштуу сөздөр катышкан макал-ылакаптар, алардын маанилерине карата 12 тематикалык топко бөлүштүрүлөт.

Жаратылыш кубулуштарынын атоолоруна байланыштуу сөздөр катышкан ылакаптар анча көп эмес. Алар: *Көчкүдөн сагызган гана кутулуптур, Кембагал талкан тапса, шамал учуруптур, Асмандан боорсок жааган күнү.*

Үчүнчү глава “Кыргыз тилиндеги жаратылыш кубулуштарынын атоолоруна лексика-грамматикалык мүнөздөмө жана алардын жасалыш ыкмалары” деп аталат да, жаратылыш кубулуштарынын атоолоруна байланышкан сөздөрдүн лексика-грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө карата бир нече топко бөлүштүрүлөт.

Биринчи параграф “Жаан-чачындын аттары” деп аталып, *жаан-чачын* сөзүнүн этимологиясы чечмеленди жана *жамгыр, мөндүр, нөшөр, өткүн* сөздөрүнө лексика-грамматикалык мүнөздөмө берилди.

Экинчи параграф “Аба агымынын кыймылынын аттары” деп аталат. Бул топко *шамал, жел, желаргы, айдарым, серүүн* сөздөрү кирет. Шамал сөзү араб тилинен кабыл алынган. Түрк тилдеринин көбүндө ушул сыяктуу эле турпатта айтылат. Ал эми алтай тилинде салкын, азербайжанча күлөк, бурят-монг. *халхан* болуп айтылат.

Жел сөзү чыгыш теги боюнча эзелки түрк сөздөрүнө кирет: *inanma tiriglikkä jel teg kečär – өмүр өтөт шамал сыяктуу.* Жел дээрлик бардык түрк тилдеринде ушул турпатта колдонулат. Алтай тилинде “салкын” деп аталат, ал монгол тилинен оошкон десек болот.

Үчүнчү параграф “Кардын аттары” деп аталат. Кар лексемасы өзүнүн берген мааниси боюнча моносемантикалуу, т.а. тике маанисинде гана колдонулат. Байыркы түрк эстеликтеринде “qar” түрүндө болуп, ушул эле маанини берген: *qar buz qamuy erüşdi/ taylar suvı aqışdı – кар жана муз эриди, тоодон суулар акты.* Бул лексеманын арабчадан өздөштүрүлгөн – зампар//сампар” аталыштары бар.

Бурганак. Байыркы түрк сөздүгүндө *tüpi* “ветер, вьюга” *qalın bulutuı tüpi sügär* - *шамал калың булутту айдап жиберди, tüpi jel* парн. буря, буран: *kečär dünja kečti tüpi jel kečär teg* - *өтчү жашоо бороон өткөндөй өтүп кетти* түрүндө кездешээри белгиленген. Семантикалык жактан бурганакка тектеш *бороон, борошо, борой* сөздөрү бар.

Төртүнчү параграф “Атмосферадагы жарык кубулуштарынын аттары” деп аталат. **Чагылган** - тектеш тилдерде төмөнкүдөй турпатта кездешет: як. *чагаан*- блестящий, искрящийся; хак. *чазын*- «молния» , алт.

жалкын, азерб. *илдырым*, башк. *йэшэн*, монг. *чакилган* <*чакил* – сверкать, бурят-монг. *цахилгаан*, *аянга*.

Жез кемпирдин желеси//кылычы же көк желе - көбүнчө жаандан кийин асманда күн нурунун чагылуусунан пайда болуп, ар түрдүү түстө ийилип, жаа сыяктуу көрүнгөн нур тилкелери. Бул сөздүн ар бир диалектиде өз-өзүнчө *аса-муса*, *асан-үсөн*, *аксак*, *жаа*, *күндүн кулагы*, *кәмәләк* сыяктуу аталыштары бар.

Бешинчи параграф “Жаратылыштагы күтүлүүсүз (стихиялык) кубулуштардын аттары” деп аталып, *куюн*, *кыян*, *сел*, *ташкын*, *топон*, *көчкү*, *жер титирөө* сөздөрүнө анализ берилген. *Сел* жана *топон* сөздөрү иран жана араб тилдеринен оошуп, кыргыз тилинде “ташкын, каптаган суу” деген маанилерди билдирет.

Алтынчы параграф “Жылуулук, ысык, мунарыктын аттары” деп аталат. Жылуулук аба ырайынын бирден-бир негизи болуп саналат. Анын өлчөмүнө жараша жылдын тигил же бул мезгилдин бөлүштүрүлүшү аныкталат. Аба ырайы жылуулукка байланыштуу жылуу же суук деп мүнөздөлөт. Жылуулук, ысыкты түшүндүрүүчү аптап, тап, саратан, керимсел сөздөрү иран, араб тилдеринен кыргыз тилине оошкон. Булардын ичинен тап сөзү көп маанилүү сөз: 1.ысык; 2.убакыт, учур; 3.ден соолук, маза (температуранын көтөрүлүшү).

Саратандын арабчадагы “хазиран”сөзү июнь айын билдирет. Ал кыргыз тилиндеги *жайдын саратан күнү*, *жай чилдеси* деген сөз айкалыштарына туура келет.

Керимсел иранча “гармсел“ кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүгүнө ыңгайлашып, айтылып калган. Бул жай мезгилинде гана болуучу ”куркак ысык жел”.

Үп сөзү байыркы түрк сөздүгүндө *qujaš* “зной, жара, солнечный припек “: *qujaš anī qoŕšatti* – “*үп анын ээсин оодарды*”; *turk qujaš ödi түш*, *чак түш* (~время самого, полуденного зноя) деп берилген.

Жетинчи параграф “Аяз, суук, муздун аттары” деп аталат. Кыш мезгилинде абанын температурасы төмөндөп, суук болуп, үшүк жүрүп, суулар музга айланат. Ушундай төмөнкү температурадагы абалды кыргыз адабий тилинде ар түрдүүчө аташкан. Кыш мезгилиндеги атмосферанын төмөнкү температурасына жараша *темир аяз*, *мүйүз аяз* жана *кийиз аяз* деп аташкан. *Темир аяз* – аяздын катуу түрү, катуу аяз; *мүйүз аяз* – темир аяздан басаңыраак, жумшак болот, *кийиз аяз* - анчалык катуу эмес. Мисалы: *Чыкылдаган темир аяз*, *бөрү улуган түндөр*, *ат үстүнөн түшпөй ээрде тоңгон күндөр*,*эрдин кесе тиштеген учурлар адамдын эсинде* (Ч.А.)

Чилде сөзү кыргыз тилине иранчадан оошуп, чилля (чьялла) =кырк күндүк деген түшүнүктү берет. Бул сөз дагы кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүгүнө ыңгайлашып айтылып калган. Тажиктер чилдени экиге бөлүп:

чоң чилде жана кичи чилде дешет. Чилде сөзү кыргыз тилинде энантиосемиялык касиетке ээ: ал ”өтө ысык” жана “өтө суук” деген карама-каршы маанилерди туюндурат да, кандай мааниде колдонулуп жаткандыгы контекстке жараша айырмаланат.

Үчүнчү главанын 9-параграфында жаратылыш кубулуштарынын атоолорунун грамматикалык курамдары каралды. Жаратылыш кубулуштарынын атоолорун туюндурган лексика негизинен жөнөкөй сөздөрдөн турат. Ошондуктан аларды уңгу сөздөр, тубаса сөздөр, туунду сөздөр жана татаал терминдер деп бөлүштүрүп берүү максатка ылайык. Уңгу түрүндөгү сөздөрдүн катарына төмөнкүлөрдү кошууга болот: *айаз* (орф.*аяз*), *боз*, *жел*, *кар*, *муз*, *тоң*, *чык*, *көк* (*асман*) жөнүндө, *жаз*, *жай*, *күз*, *кыш*, *таң*, *кеч*, *түн*. Ал эми тубаса сөздөргө түзүлүшү жагынан составдык бөлүкчөлөргө ажыратылбаган: *иңир*, *кыйан* (орф. *кьян*), *булут*, *бубак*, *камкар*, *мөндүр*, *жамгыр*, *туман*, *серүүн*, *бороон*, *кыроо* сыяктуу сөздөр кирет. Мындай жыйынтык чыгаруу шарттуу түрдө гана. Анткени, тарыхый жагынан алып караганыбызда, кээ бирлери туунду сөздөр болуп чыгат.

Туунду сөздөрдө сөз жасоонун морфологиялык ыкмасы кеңири колдонулган. Жаратылыш кубулуштарынын атоолоруна байланыштуу сөздөрдү уюштурууда зат атоочтордон башка атооч сөздөрдү куранды мүчөлөр жана этиш сөздөрдөн зат атоочторду жасоочу куранды мүчөлөр колдонулгандыгы байкалат.

Этиштен зат атооч жасоочу –**ак**, –**ан**, –**гак**, –**ган**, **гы**, –**гын**, –**оон**, –**мак** (аз өнүмдүү куранды), –**ка** (аз өнүмдүү этиштик мүчө, этиштик негиздерди түзөт), –**оо**, –**ынды** (татаал мүчө), –**ым**, –**ша**: *бурганак*, *жаан*, *шыбыргак*, *чагылган*, *көчкү*, *өткүн*, *чапкын* (*бороон-чапкын*), *ташкын*, *серги-салыштыр*: *серүүн*, *сергек*; *чыкыроон*, *сыдырмак*, *кыроо*, *күрткү*, *ширенди*, *күрөндү*, *сыдырым*, *борошо*.

–**гыр** өлүк куранды мүчөсү аркылуу уюшулган *жамгыр* сөзү гана бар.

Этиштерден, сын атоочтордон атоочтук негиздерди жасай турган – **алаң//лаң** курандылары бар. Алар төмөнкү сөздөрдө кездешет: *капсалаң*, *каткалаң* (*кара тоңголок*)

–**т** тууранды негиздерден табыш тууранды сөздөрдү жасоочу аз өнүмдүү мүчө *ала-шалбырт* сөзүндө кездешет.

Жаратылыш кубулуштарынын атоолорун билдирүүчү лексиканын сөз жасоонун синтаксистик (аналитикалык) ыкмасында кош сөздөрдүн бир түгөйү же экөө тең маанисин жоготуп, бүгүнкү күндө өз алдынча туруп, лексикалык маанини туюндура албай турган, бирок экөө биригип келип, бир маанини билдирген кош сөздөр бар. Маселен, аларга төмөнкүлөр кирет: *жаан-чачын*, *үрүң-бараң*, *үрүл-бүрүл*, *алай-дүлөй*, *ала-кайыр*. *Алай-дүлөй* менен *ала-кайыр* семантикалык жактан бири-бири менен жакындашат.

Жаратылыш кубулуштарынын атоолорун билдирүүчү сөздөрдө синтаксистик (аналитикалык) ыкмада уюшулган терминдер да кездешет. Аларга төмөнкүлөр кирет:

1. Зат атооч менен зат атоочтун айкашынан түзүлгөн терминдер бар. Мисалы, күн+чыкыроон= күн чыкыроон (суук маанисинде), аюнун+каңтары=аюнун каңтары, чачыдан+кар=чачыдан кар, сонор+кар=сонор кар, шыбыргак+кар=шыбыргак кар, айдарым+жел=айдарым жел.

2. Зат атооч менен этиш+сөз жасоочу мүчө түрүндөгү татаал терминдер: күн+бүркөк=күн бүркөк, күн+чыкыроон+тартып+туруу=күн чыкыроон тартып туруу.

3. Сын атооч менен зат атоочтун айкашынан түзүлгөн терминдер бар: сары кар, кыламык кар, сыдырым жел, сары жел, коңур жел, серүүн жел, сыргак жел, мелүүн жел, сары шамал, кара булут, куба шамал, катуу шамал, боз кыроо, кара же кызыл шамал, ак бороон, кара жамгыр, закым шамал.

а) -луу мүчөсү (байыркы формалары -лыг, -лык, -лы, -ты) аркылуу жасалган: тумандуу аба ырайы, добулдуу кара булут, жамгырдуу күн, борошолуу жел, ызгаардуу шамал, топурактуу бороон, сүйкүмдүү жел, серпіндүү жел, оттуу жел.

б) –**кан** мүчөсү аркылуу – бууракан шамал

в) –**дай** мүчөсү аркылуу – карандай шамал

4. Атоочтук+сын атооч+зат атооч түрүндөгү татаал терминдер: элпилдеген эрке жел, элпилдеген салкын сыдырым, ыркыраган кургак шамал, ышкырган бороон, ыркыраган шамал, уюлгуган шамал, дүкүйгөн ак булут, тунжураган кар.

5. Чакчыл+атоочтук+зат атооч түрүндөгү татаал терминдер: чаба жааган жамгыр, уюлгуп соккон жел.

6. Тактооч менен зат атооч түрүндөгү татаал терминдер: уйгу-туйгу жел, таңкы жел, таңкы сыдырым, күзгү коңур салкын.

Ошентип, жаратылыш кубулуштарынын атоолоруна байланыштуу сөздөр негизинен сөз жасоонун морфологиялык жана синтаксистик (аналитикалык) ыкмалары аркылуу уюшулган.

КОРУТУНДУ

Кыргыз тилинин лексикасын бир бүтүн уюшкан система катары карап, эмгекте изилдөө иштерин жүргүзүп, төмөнкүдөй жыйынтыктарга келдик:

Жаратылыш кубулуштарынын атоолоруна байланыштуу сөздөр кыргыз тил илиминин лексикологиясында алгачкы жолу илимий проблема катары атайын изилдөөгө коюлуп иликтенди.

Аталган жаратылыш кубулуштарынын лексикасы - лексика-семантикалык топтору изилдөөнүн чегин, объекттин жана анын көлөмүн тактоого мүмкүндүк түздү. Анда материал топтоо, топтолгон фактыларды классификациялоо, системалаштыруу жана жалпылоо, айрым сөздөрдүн этимологиясын ачууда этимологиялык, компоненттик анализ жүргүзүү жана алардын берген маанилерине жараша топтоштуруу (синтездөө) ыкмалары колдонулду.

Жаратылыш кубулуштарынын атоолорун туюндурган сөздөр негизинен, жөнөкөй сөздөрдөн турат. Ошондуктан алар уңгу сөздөр, тубаса, туунду сөздөр жана татаал терминдер деп бөлүштүрүлүп, анализ жүргүзүлдү. Уңгу сөздөрдүн ичинен чыгыш теги боюнча байыркы түрк тилдерине мүнөздүү болгон *кар, жел, тоң, түш, түн* сөздөрүн жазма эстеликтеринен учурата алдык.

Лексиканын толукталышында, байышында башка тилдерден кабыл алынган сөздөр, негизинен эки жол менен өздөштүрүлгөнү далилденди.

Лексиканы системалуу түрдө изилдөө ыкмаларынын бири - микросистемага ажыратып, аларды предметтик-тематикалык топторго бөлүштүрүп кароо болуп саналат. Ушундай системанын негизинде, жаратылыш кубулуштарынын атоолору 7 семантикалык топторго бөлүштүрүлдү.

Жаратылыш кубулуштарынын атоолоруна байланыштуу диалектилик сөздөр 8 топко бөлүнүп каралды. Фонетикалык, лексикалык, семантикалык, этнографиялык жана фразеологиялык диалектизмдерге тийиштүү сөздөрдүн бар экендиги аныкталды.

Жаратылыш кубулуштарынын атоолоруна байланыштуу макалы-ылакаптардын жана фразеологизмдердин көпчүлүгү өзүнүн тике маанисинде эмес, каймана, өтмө маанилерде көп колдонулат.

Жаратылыш кубулуштарынын атоолоруна байланыштуу сөздөр лексика-грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө карата бир нече топторго бөлүштүрүлүп, аларга анализ берилди.

Жаратылыш кубулуштарынын атоолоруна байланыштуу сөздөрдүн грамматикалык курамы морфологиялык (аффиксиалдуу) жана синтаксистик (аналитикалык) жолдор менен түзүлгөндүгү аныкталды. Алар морфологиялык ыкмада өнүмдүү жана өнүмсүз курандылардын жардамы менен жасалат. Синтаксистик жол менен жасалган аталыштардын компоненттик айкалыштарында сын атооч менен зат атоочтон түзүлгөн фактылары арбын.

Диссертация боюнча жарык көргөн эмгектердин тизмеси:

1. Сагындыкова, К. Коммуникативность – направление в преподавании иностранного языка [Текст] / К.Сагындыкова // Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жарчысы. - 2006, юбилейлик чыгарылыш. – 155-161-бб.
2. Сагындыкова, К. Кыргыз тилиндеги жаратылыш кубулуштарына жана көрүнүштөрүнө байланыштуу сөздөр катышкан макал-ылакаптардын синтаксистик түзүлүшү [Текст] / К.Сагындыкова // Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жарчысы. - 2010. – № 4, 234-237-бб.
3. Сагындыкова, К. Кыргыз тилиндеги жаратылыш кубулуштарына байланыштуу диалектик лексика [Текст] / К.Сагындыкова // И.Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. Филологиялык илимдер. - 2010. – № 4. - 176-178-бб.
4. Сагындыкова, К. Өздөштүрүлгөн сөздөр – номинациянын ыкмасы [Текст] / К.Сагындыкова // К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин жарчысы. - 2011.- № 1(18). -216-217-бб.
5. Сагындыкова, К. Кыргыз тилиндеги жаратылыш кубулуштарына байланыштуу терминдер [Текст] / К.Сагындыкова // Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жарчысы. - 2011, юбилейлик чыгарылыш. - 2011. - 222-225-бб.
6. Сагындыкова, К. Лексико-семантическая сочетаемость названий, обозначающих атмосферные осадки с прилагательными [Текст] / К.Сагындыкова // Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жарчысы. - 2011, атайын чыгарылыш. - 189-192-бб.
7. Сагындыкова, К. Морфологический способ номинации метеорологической лексики в киргизском языке [Текст] / К.Сагындыкова // Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жарчысы. – 2011, , атайын чыгарылыш. - 193-196-бб.
8. Сагындыкова, К. Метеорологические народные приметы [Текст] / К.Сагындыкова // К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин жарчысы. - 2012. - №1 (21). – 220-222-бб.

РЕЗЮМЕ

Сагындыкова Канымбүбү

Кыргыз тилинде жаратылыш кубулуштарынын атоолору

10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертация

Негизги сөздөр: *жаратылыш кубулуштары, аба ырайы, метеорология, атмосфера, климат, климатология, жаан-чачын, лексика-семантикалык топтор, туруктуу сөз айкаштары, өздөштүрүлгөн сөздөр, макал-ылакаптар, метеорологиялык белгилер.*

Изилдөөнүн объектиси. Кыргыз тилиндеги жаратылыш кубулуштарынын атоолоруна байланыштуу сөздөр жана сөз айкаштар.

Изилдөөнүн предмети. Кыргыз тилиндеги жаратылыш кубулуштарынын атоолоруна байланыштуу сөздөрдүн лексика-грамматикалык жана лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү изилдөөнүн предметин түзөт.

Диссертациялык иштин максаты – лексиканын жаратылыш кубулуштарынын түрлөрүнүн аталыштарын билдирүүчү сөздөрдүн лексика-семантикалык, морфологиялык жана фразеологиялык өзгөчөлүктөрүнө талдоо жүргүзүү.

Изилдөөнүн методдору. Изилдөөдө сыпаттоочу, тарыхый-салыштырма ыкмалар, компоненттик анализ жүргүзүү жана маанилерди жалпылоо, семантикалык синтез сыяктуу ыкмалары колдонулду.

Диссертациялык изилдөөнүн жаңылыгы жана натыйжалары. Кыргыз тил илиминин лексикологиясында жаратылыш кубулуштарынын атоолоруна байланыштуу сөздөр биринчи жолу илимий проблема катары изилдөөгө коюлуп, аба ырайынын түрдүү кырдаалдарын атоочу лексика системага келтирилип жатышы иштин илимий жаңылыгы болуп саналат.

- Жаратылыш кубулуштарынын атоолоруна байланыштуу сөздөр лексика-семантикалык топторго бөлүштүрүлүп, морфологиялык курамы, жасалуу жолдору көрсөтүлдү.

- Айрым сөздөрдүн келип чыгыш жагдайы (этимологиясы) чечмеленип берилди жана диалектилик өзгөчөлүктөргө көңүл бурулду.

- Жаратылыш кубулуштарынын атоолоруна байланыштуу сөздөрдүн туруктуу сөз айкаштарында, макал-ылакаптардын ичинде колдонулушу, алардын өтмө маанилери аныкталды.

- Жаратылыш кубулуштарына байланыштуу сөздөрдүн башка тилдерден кирген шарттары аныкталды.

Колдонуу чөйрөсү: изилдөө материалдары морфология, лексикология жана лексикография, семантика окуу предметтери боюнча сабактарды өтүүдө, атайын курстарды окууда, окуу китептери менен окуу куралдарын жазууда, түшүндүрмө, кош тилдүү сөздүктөрдү түзүүдө, ошондой эле аспиранттар, филологдор аталган багытта изилдөө жүргүзүүдө кеңири колдонулушу мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

Сагындыковой Канымбүбү

Наименование природных явлений в кыргызском языке

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук
по специальности 10.02.01- кыргызский язык

Ключевые слова: природные явления, погода, метеорология, атмосфера, климат, климатология, атмосферные осадки, лексико-семантические группы, фразеологизмы, заимствованные слова, пословицы и поговорки, метеорологические народные приметы.

Объектом исследования являются слова и устойчивые сочетания, связанные с наименованиями природных явлений в кыргызском языке.

Предметом исследования являются лексико-семантические и лексико-грамматические особенности наименований природных явлений в кыргызском языке.

Основной целью диссертационной работы является анализ лексико-семантических, морфологических и фразеологических особенностей наименования природных явлений в кыргызском языке.

Методы исследования. Для достижения этой цели были использованы историко-сравнительный, описательный методы и приемы компонентного анализа.

Научная новизна и выводы диссертационного исследования. Научная новизна заключается в том, что слова, обозначающие природные явления впервые стали предметом научного рассмотрения в кыргызской лексикологии и впервые произведена лексическая систематизация именованных, связанных с погодными явлениями.

- классифицированы по лексико-семантическим группам наименования природных явлений, определены принципы образования наименований природных явлений.

- установлена этимология отдельных слов в кыргызском языке.

- определено использование этих слов в пословицах и поговорках, фразеологизмах.

- определены наименования природных явлений, заимствованные из других языков.

Область использования. Материалы исследования могут быть использованы при преподавании морфологии, лексикологии и лексикографии, семантики кыргызского языка, проведении специальных курсов, подготовке учебно-методических пособий, толковых, двуязычных словарей, а также могут быть полезны для аспирантов и филологов, проводящих исследования в этой области.

RESUME

Kanymbubu Sagyndykova

Natural phenomena nominations in Kyrgyz language

The dissertation on competing of scientific degree of a candidate of science in philology on specialty 10.02.01 – Kyrgyz language

Key words: *natural phenomena, weather, meteorology, climate, climatology, precipitation, lexico-semantic groups, phraseology, borrowing words, proverbs and sayings, meteorological token.*

Object of research: words and word combinations of names of natural phenomena in Kyrgyz language.

Subject of research: lexico-semantic and lexico-grammatical particularities in names of natural phenomena.

The main object of the research is to analyze lexico-semantic, morphological and phraseological particularities in Kyrgyz names of natural phenomena.

Methods of research. For achieving of this purpose writer of this thesis has used historical-comparative, descriptive methods and technique of component analyses.

Results of the study. Research newness is contained in that words forming natural phenomena became the object of scientific consideration in Kyrgyz lexicology for the first time. In this dissertation work for the first time lexical systematization of names connecting with weather phenomena is made.

- lexico-semantic groups of names of natural phenomena are classified; principles of forming of names of natural phenomena are defined.

- etymology of some words is settled in Kyrgyz language.

- usage of these words in proverbs and sayings, phraseologies is defined.

- borrowings of names of natural phenomena from other languages are defined.

The sphere of practical usage. This work can be used in teaching of morphology, lexicology and lexicography, semantics or in conducting special courses, in the preparation of teaching manuals, compiling explanatory, bilingual dictionaries, as well as for practical use by graduate students and philologists, that perform investigations in this sphere.

Формат бумаги 60*84. 1/16
Бумага офс. Печать офс. Объем 1,7 п.л. Тираж 100
Отпечатано в типографии «Аракет-принт»

